

Raja Aisyah Sulaiman Dan Imej Pengarangnya

DING CHOO MING

PENDAHULUAN

Perkembangan kesusasteraan Riau-Lingga yang berpusat di Pulau Penyengat, telah dikaji oleh Abu Hasaan Sham dan Virginia Matheson.¹ Menurut mereka, kegiatan itu bermula dengan Raja Ali Haji (1809-1870) dan ayahnya, Raja Ahmad, pada sekitar tahun 1840an. Sehingga kerajaan Melayu di Pulau Penyengat itu dibubarkan pada 1913² banyak karya di pelbagai bidang mengenai perkara itu telah dihasilkan. Dari hasil kajian itu, sebanyak 137 buah karya yang terdiri dari 46 naskah manuskrip tulisan tangan dan 91 buah buku cetak dari 70 orang pengarang, telah didokumentasikan³ Di antaranya ialah *Tuhfat al-Nafis* dan *Syair Perang Johor* oleh Raja Ahmad; *Surat Ingatan Tengku Said Mahmud Zaini Ibnu al-Marhum* dan *Pohon Perhimpunan* oleh Raja Ali Kelana; *Thamarat al-Muhiman*, *Syair Sinar Gemala Mastika Alam* dan *Bustan al-Kaliban* oleh Raja Ali Haji; *Syair Kahwin Tan Tik Tjoie* oleh Encik Abdullah Supuk. Demikian juga, Encik Kamariah, pengasuh kepada putera-putera Sultan Mahmud Muzaffar Shah (1844-1857), telah mengarang *Syair Sultan Mahmud*, sebuah memoir yang menceritakan kejayaan sultan tersebut. Tuan Bilal Abu - seorang imam (meninggal dunia pada 1834) - telah mengarang *Syair Siti Zawiyah* atau dipanggil juga *Syair Haris Fadhilah*. Karya-karya yang tersebut itu telah dibincangkan oleh Abu Hassan Sham.⁴

Memandangkan jumlah karya yang dihasilkan itu lebih besar dan isinya lebih pelbagai daripada lebih ramai pengarang yang berlatar-belakang yang lebih beraneka ragam, Barbara Watson Andaya dan Virginia Matheson menyifatkan kegiatan kesusasteraan Riau-Lingga dewasa itu sebagai satu perkembangan 'Zaman Renaissance'.⁵ Terjadinya perkembangan yang istimewa itu ada banyak penyebabnya. Faktor yang utama ialah kaum bangsawan dan elit Riau telah melibatkan diri secara langsung dalam kegiatan kesusasteraan dan kebudayaan. Malahan menurut Andaya dan Matheson kegiatan menulis, mengarang, menterjemah, mentafsir dan menyalin '... sudah menjadi pekerjaan di raja yang amat menyenangkan'.⁶ Sementara itu, warga masyarakat Riau-Lingga lainnya juga suka membaca, mendengar dan memperkatakan hikayat, cerita dan sejarah. Demikianlah laporan misi dan rombongan Sultan Abu Bakar dari Johor ketika melawat Riau pada 1868:

kebanyakan [mereka] duduk membaca sejarah dan siarah raja-raja Melayu dan bercakap-cakap akan hal dan peraturan dahulu kala.⁷

Keghairahan orang Riau membaca juga dirakamkan dalam *Hikayat Syamsul Anuar*,

Dan duduklah keduanya itu berkata-kata dengan beberapa hikayat cetranyaberibarat yang indah-indah yang menjadi meluaskan fikirannya.⁸

Atau

Sebabnya kita memanggil orang muda ke mari ini kerana kita hendak menumpang mendengar-dengar kisah di tanah manusia. Mudah-mudahan lipur cinta kita akan ayahanda bonda kita.⁹

Berlatarbelakangkan gambaran yang serba ringkas tentang suasana kesusasteraan dan kehidupan di Riau-Lingga itulah Raja Aisyah Sulaiman lahir, membesar dan menjadi pengarang.

Setakat ini ketokohan Raja Aisyah Sulaiman serta keistimewaan karya-karya beliau tidak banyak diketahui, walaupun nama beliau dan juga dua buah karya beliau itu telah disebut untuk pertama kalinya oleh Za'ba¹⁰ kira-kira 50 tahun yang lalu. Sehingga Raja Hamzah Yunus memperkenalkan pengarang wanita ini, ketika menerbitkan edisi transliterasi *Syair Khadamuddin* pada 1987, yang ada cumalah catatan ringkas tentang diri beliau dan karya beliau *Hikayat Syamsul Anuar* seperti yang dilakukan Shamsuddin Kassim,¹¹ lebih kurang dua dekad selepas usaha Za'ba itu. Selepas itu, perhatian terhadap pengarang ini dan karya-karya beliau tenggelam begitu sahaja sehingga Mohd Yusof Md Nor dan Inon Shaharuddin¹² memetik "Cerita Anjing Kurus", salah sebuah cerita dari *Hikayat Syamsul Anuar*. Sebelum kajian ini, Harun Mat Piah telah memperkatakan Raja Aisyah Sulaiman dan *Hikayat Syamsul Anuar* dan *Syair Khadamuddin* di sebuah seminar di Kuala Lumpur dengan banyak menerapkan bahan daripada buku Raja Hamzah Yunus tadi.¹³ Setelah diteliti, kajian Raja Hamzah Yunus tentang Raja Aisyah Sulaiman boleh dikatakan sebagai yang paling baik di antara yang lain-lain itu.

Namun, memandangkan kajian beliau hanya terbatas kepada sebuah karya dan satu peringkat masa dalam hayat Raja Aisyah Sulaiman, pengkaji akan cuba membina kembali biografi pengarang wanita ini dan imej beliau sebagai pengarang berdasarkan serpihan maklumat yang dikumpul daripada beberapa orang informan dan karya-karya beliau. Selain daripada *Hikayat Syamsul Anuar* dan *Syair Khadamuddin*, Raja Aisyah Sulaiman telah juga mewariskan kepada kita *Hikayat Syariful Akhtar* dan *Syair Seligi Tajam Bertimbal*. Daripada judul dan jumlah karya tersebut, jelaslah bahawa beliau seorang pengarang yang prolifik dan serba boleh dalam prosa dan puisi seperti kebanyakan pengarang Riau lainnya pada masa itu, termasuk datuknya Raja Ali Haji.¹⁴ Akan tetapi, beliau tidak sepopular datuknya, malahan ketokohan beliau seolah-olah sudah terlindung di bawah bayang-bayang ketokohan datuknya. Hal ini boleh difahami

kerana apabila memperkatakan sejarah perkembangan kesusasteraan Riau-Lingga, perhatian sarjana akan segera tertarik kepada Raja Ali Haji. Oleh sebab ketokohan beliau sebagai watak politik, pakar bahasa, ahli sejarah, ulama, budayawan dan pengarang, lebih-lebih lagi beliau pernah memegang jawatan pentadbir yang penting semasa kerajaan Riau-Lingga berada di kemuncak kegemilangannya, banyak kajian telah dibuat tentang diri dan karya-karya beliau. Di sebaliknya, cucu perempuannya itu cuma seorang pengarang fiksiyen dan hidup di saat kerajaan Riau-Lingga sudah terancam kewujudannya. Dalam keadaan yang kucar-kacir dan traumatik itu, mungkin tidak ada catatan dibuat tentang diri beliau atau telah hilang ataupun telah sengaja dimusnahkan. Walau bagaimanapun, memanglah menarik untuk mengkaji pengarang wanita yang teristimewa dan bersikap amat individualistik di Zaman Peralihan yang tidak tenteram itu. Selain itu, kehadiran pengarang wanita yang bersikap individualistik dan berani mengekspresikan fikiran feminis di dunia kesusasteraan Melayu tradisional itu adalah perkara yang luar biasa.

RIWAYAT HIDUP RAJA AISYAH SULAIMAN(1870?-1925?)

Sampai kini, belum lagi dijumpai dokumen yang memuatkan biografi Raja Aisyah Sulaiman atau suaminya, Raja Khalid Hitam di Balai Adat Yayasan Inderasakt di Pulau Penyengat atau di perpustakaan, arkib dan koleksi peribadi di luar negeri.¹⁵ Dokumen itu, sekiranya ada, mungkin telah sengaja dimusnahkan untuk menjaga keselamatan Raja Aisyah dan suami beliau: seorang budayawan, ahli politik-diplomatik dan pengarang yang diburu pemerintah penjajah Belanda kerana beliau terlibat secara langsung dalam menyusun strategi menentang penjajahan Belanda di Riau-Lingga masa itu. Sekiranya bukan kerana pemusnahan yang dilakukan kaum elit dan bangsawan Melayu Riau-Lingga pada 1913 sebelum menyelamatkan diri ke tempat-tempat lain - berikutan tindakan penjajah Belanda memansuhkan empayar Melayu di Pulau Penyengat¹⁶ kemungkinan masih terdapat lagi dokumen lain yang boleh dimanfaatkan untuk mengetahui biografi pengarang-pengarang Riau, termasuk Raja Aisyah Sulaiman. Kesulitan yang dihadapi dalam menyaring maklumat tentang diri beliau daripada karya-karya itu amatlah besar kerana beliau telah menceritakan kisah hidup, perasaan dan identiti beliau melalui watak simbolik iaitu Sabariah dalam *Syair Khadamuddin* dan Afandi Hakim dalam *Hikayat Syamsul Anuar* seperti kebanyakan pengarang wanita di barat satu masa lalu.¹⁷ Penyamaran kisah hidup seumpama itu menjadi pra-syarat yang wajar untuk wanita, lebih-lebih lagi bagi pengarang wanita feminis mengekspresikan diri.¹⁸ Beliau berbuat demikian mungkin juga kerana tidak suka menonjolkan diri seperti pendapat Elizabeth Winston bahawa:

wanita yang sebenarnya itu amatlah sederhana. Mereka tidak suka menonjolkan diri dan pasti tidak akan menulis tentang dirinya sehingga menjadi buah mulut masyarakatnya atau menjadi sasaran kritikan orang ramai.¹⁹

Dengan kata lain, Raja Aisyah tidak menulis tentang diri beliau secara nyata, maka berbeza dari Muhammad Bakir yang telah banyak menceritakan latar belakang, sifat, kerja dan hal-hal peribadinya dengan tidak segan silu:

Muhammad Bakir Syafian itu namanya, Usman itu nama kakeknya, Fadli itu nama bangsanya, demikian itu yang dipakainya.²⁰

Oleh itu, serpihan maklumat yang dapat dikumpulkan daripada informan dan lain-lain yang dapat digali dari karya-karya beliau itu terpaksa digabungkan supaya dapat dibina kembali. Informan yang pernah ditemui itu termasuk Raja Hamzah Yunus dan Raja Rahim Mansor di Pulau Penyengat, Raja Halimah Mansor di Singapura dan Mohammad Salleh Awang di Kuala Terengganu. Selain itu, Adibah Amin di Kuala Lumpur yang mengetahui kisah Raja Aisyah Sulaiman daripada ibunya, Ibu Zain. Kita pasti bahawa semua saudara mara dan peminat-peminat Raja Aisyah masa lalu mengetahui riwayat hidup beliau sama ada kerana mengenal beliau, atau daripada kisah yang tersebar dari mulut ke mulut. Akan tetapi, disebabkan maklumat seumpama itu dianggap tidak penting untuk dicatatkan, maka riwayatnya telah hilang apabila orang-orang itu meninggal dunia. Menurut logika itu, kita hanya mengetahui Abdullah Munsyi daripada catatan yang ditinggalkan beliau. Akan tetapi, daripada catatan yang ditinggalkan J. Thomson, kita juga mengenali sifat jasmaniah, pakaian dan keperibadian Abdullah Munsyi yang lain.²¹

Raja Aisyah Sulaiman ibn Raja Ali Haji lahir di kompleks istana di kawasan yang dikenali sekarang sebagai Kampung Baru di Pulau Penyengat pada tahun 1870an.²² Dalam kompleks istana seluas satu hektar itu terdapat keluarga Raja Ahmad, Raja Haji Hassan (seorang tabib), Raja Abdullah serta saudara mara lainnya. Kompleks istana yang indah tersergam masa lalu itu sudah pecah menjadi sisa sejarah dewasa ini. Semasa kecil, Raja Aisyah hidup tenang diasuh dengan sempurna, mungkin laksana watak Badrul Muin dalam *Hikayat Syamsul Anuar*. Kisah masa kecilnya sehingga beliau dikahwinkan juga dirakamkan dalam *Syair Khadamuddin*.

Dengan kuasa Tuhan yang satu
Sepuluh hari lamanya itu
Beranaklah ia perempuan bermutu
Siti Sabariah dinamakan tentu

Kemudian duduklah keempat mereka
 Memelihara kedua intan mustika
 Datuknya itu sama menjaga
 Mengasihi cucunya tiada terhingga

Hingga besar kedua bangsawan
 Telah sempurna teruna perawan
 Mufakatlah ayahanda bundanya tuan
 Menjodohkan anakanda laki-laki perempuan.²³

Daripada petikan tersebut, Raja Aisyah seperti membayangkan yang beliau (seperti Siti Sabariah) pernah dijaga datuknya. Beliau juga membayangkan bahawa beliau berkahwin dengan saudara sepupunya, Raja Khalid Hitam. Perkahwinan antara sepupu lazim diamalkan di kalangan bangsawan Riau. Raja Hassan ibn Raja Ali Haji, misalnya, juga berkahwin dengan saudara sepupunya Raja Maimunah bt. Raja Haji Abdullah.²⁴ Adalah menarik untuk melihat Raja Aisyah dipercayai telah mula mengarang semenjak umur belasan tahun, mungkin sebelum berumahtangga dan terus mengarang selepas kematian suaminya. Lebih menarik ialah apabila melihat kelajuan beliau menulis dan kehebatan beliau mengarang seperti yang dikisahkan dalam kutipan berikut:

Sukacita hatinya [Syamsul Anuar - DCM] melihat atas kepandaian dan ketukangan isterinya hingga memusingkan akal segala yang melihat akan tulisan tangannya. Hal keadaannya dengan terlalu sangat pantas. Berbalik-balik awan yang terlalu sangat eloknya. Maka bertambah-tambah gemar hatinya melihat jari isterinya memegang kalam penulis itu terlalu sangat manis rupanya hingga tenggelamlah ia di dalam asyik berahi kasih sayangnya. Syamsul Anuar dan Badrul Muin bercakap seketika. Hari pun sudah malam dan mereka beradu hingga fajar pagi besoknya. Syahadan kata sahibul hikayat, demikianlah halnya pada tiap-tiap hari.²⁵

Hakikat bahawa beliau telah mula mengarang semenjak usia muda tidak menghairankan kerana Muhammad Bakir, seorang lagi pengarang zaman peralihan, sudah mula mengarang semenjak usia muda, iaitu masa bujang lagi.²⁶ Demikian juga Adibah Amin telah menghasilkan *Putri Asli* (1949), *Gadis Sipu* (1949) dan *Bangsawan Tulin* (1950) pada usia belasan tahun. Raja Aisyah telah selesai mengarang *Hikayat Syamsul Anuar*, pada 1890 di Pulau Penyengat seperti yang dicatatnya:

Dan selesailah hamba mengarang akan ini hikayat pada tahun seribu tiga ratus delapan pada tiga puluh haribulan Syaban Almuqarram Yaamul Khamis, jam pukul dua belas siang adanya.²⁷

Sewaktu telah dewasa, beliau tidak merasa tenang hidup dalam kompleks istana itu kerana jiwanya inginkan kebebasan, lebih-lebih lagi kerana diganggu

masalah perkahwinan dan adat resam tradisional yang menyekat kebebasan wanita. Namun, tragedi yang paling besar menimpa beliau serta keluarga bangsawan Riau yang lain ialah penyingkiran Sultan Abdul Rahman pada 1911 akibat krisis politik di antara Belanda dan kerajaan Melayu. Pada Februari 1911, Raja Aisyah dibawa Raja Khalid Hitam menyelamatkan diri ke Singapura dalam kapal Aceh.²⁸ Dewasa itu, Raja Aisyah berusia 30an tahun. Setelah menetap di Singapura, Raja Khalid Hitam kerap berulang alik ke Johor Baru, Pulau Penyengat dan tempat-tempat lain kerana urusan perniagaan dan juga untuk mengatur strategi menentang penjajahan Belanda. Menurut Barbara Andaya, Raja Khalid Hitam mempunyai sebuah kedai di Singapura, menjual barang runcit kepada orang Jepun yang sudah mulai ramai di Nusantara.²⁹ Mereka terlibat dalam pembukaan ladang getah, pembelian kebun kelapa dan perniagaan bijih timah di Singapura, Johor dan pulau-pulau yang berdekatan dengan daerah Riau-Lingga.

Raja Khalid Hitam dan Raja Aisyah pernah tinggal sementara waktu di Johor Baru.³⁰ Melalui jasa baik Arito Sato, doktor perubatan Jepun dan Encik Ahmad, maha guru bahasa Melayu di Tokyo School for Foreign Languages, Raja Khalid Hitam telah pergi ke Jepun dalam usaha meminta bantuan ketenteraan Jepun untuk menggulingkan penjajah Belanda di Riau. Percubaan pertama itu gagal. Sekembalinya dari Tokyo pada April 1913, beliau terus-menerus mengadakan mesyuarat serta mengumpul wang.³¹ Beberapa bulan kemudian, Raja Aisyah mengikut rombongan Raja Khalid Hitam pergi ke Jepun untuk tujuan yang sama. Beberapa bulan kemudian, Raja Aisyah Sulaiman kembali sendirian akan tetapi suaminya meninggal dunia akibat kesejukan di rumah sakit di Tokyo pada 11 Mac 1914.³² Disebabkan tidak mempercayai berita kematian suaminya, Raja Aisyah tetap menyaji makan dan minum untuk menunggu suaminya yang memang biasa meninggalkan rumah selama beberapa hari atau beberapa minggu.³³ Raja Aisyah mengiaskan 'kehilangan' suaminya akibat perbuatan perompak dalam *Syair Khadamuddin*:

Beberapa khabilah bersamanya itu
Berjalan darat ke negeri ratu
Tiba-tiba datang perompak di situ
Menyamun merampas tiada bertentu

Ada melawan ada yang lari
Khadamuddin muda bestari
Bersama-sama membawa diri
Di suatu gua di dalam albari
Syahdan adapun mereka itu yang lari
Ada setengah balik ke negeri
Mendapatkan Khadamuddin ampunya isteri
Berkhabarkan suaminya dibunuh pencuri

Dengan dalilnya bukan suatu
 Tiap-tiap seorang mensaksikan begitu
 Sahlah mati saudagar itu
 Dibunuh penyamun di atas batu.³⁴

Semenjak menjadi balu, Raja Aisyah telah mengharungi banyak krisis akibat gangguan laki-laki berpangkat yang ingin mengawininya.³⁵ Serpihan-serpihan kisah tentang tekadnya mahu hidup tenang, tabah, kuat beriman dan menolak percubaan orang yang besar kuasanya seperti Temenggung dan Sultan itu telah disampaikan secara kiasan melalui watak Sabariah dalam *Syair Khadamuddin* yang dikarang beliau di Singapura, selepas kematian suaminya. Lihat kutipan berikut:

Waktu telah masuknya malam
 Sampailah tuan duli syah alam
 Ke puri Sabariah Siti puhalam
 Langsung sekali baginda ke dalam

Didapatnya Sabariah di tengah katari
 Bersama kerabatnya empunya isteri
 Dilihatnya masuk mahkota negeri
 Ia pun segera bangkit berdiri

Kerena membesar akan Sultani
 Kemudian duduk menyembah di sini
 Berkatalah ia ya Sayani
 Sebesar-besar rahmatmu pada malam ini

Kerana kedatangan baginda Sultan
 Ialah itu satu obatan
 Bagi kami empunya kesakitan
 Tentulah sekarang jadi kesehatan

Mendengar perkataan Sabariah Siti
 Baginda pun takjub di dalam hati
 Titahnya itu apakah arti
 Coba terangkan supaya pasti³⁶

Daripada *Syair Khadamuddin*, kita tahu beliau menggunakan banyak strategi untuk menjauhkan pelamar-pelamar itu: berpura-pura sakit, menghimpunkan perempuan untuk makan, tidur, berbincang di rumahnya, selain daripada membantu menghiburkan hati. Daripada perbandingan kisah hidup yang sebenar dengan kisah yang diceritakan yang telah dikaji Raja Hamzah, ternyatalah bahawa *Syair Khadamuddin* merupakan saluran Raja Aisyah menyampaikan

perasaan dan reaksi beliau tentang kesusahan fizikal, penderitaan mental dan penekanan psikologi, selain daripada protes terhadap kelakuan kaum laki-laki daripada golongan yang berpangkat tinggi di masyarakat.³⁷ Pendek kata, karya yang lahir daripada kesusahan yang ditempuhinya itu juga didapati dekat kepada pendapat Goldmann³⁸ bahawa karya sastera yang besar biasanya lahir pada ketika pengarang sendiri menghadapi kesusahan, cabaran dan krisis yang luar biasa sifat dan jenisnya dalam hidup mereka. Kemungkinan itu ada, walaupun kisah yang ditanskripsikan tidak semestinya tepat dengan hal yang sebenarnya. Hal ini merupakan fungsi pengarang yang keempat daripada Foucault.³⁹

Setelah lama di rantau orang, termasuk menumpang buat sementara waktu di Johor Baru, Raja Aisyah amat merindui tempat tumpah darah beliau di Pulau Penyengat. Kerinduan itu berdenyut kuat dalam petikan berikut:

Maklumlah sedih di dalam lemas
Walau duduk di mahligai emas
Yang bertanah Johor dan al Mas
Masih juga hatiku rimas
Cinta kenangan selama terpendam
Kebakaran tidak kalanya padam
Jika seperti orang mengidam
Bila diperoleh habislah dendam

Percintaan kepada tanah dan bumi
Sangat memberati kepada kami
Bisa mengidap sepanjang yaumi
Yang mengetahui Allah al Rahimi

Ketiadaan watan kita percuma
Hang malu hilanglah nama
Sia-sialah pedang senjata lama
Lamun tiada dipakai panglima

Ahasnya sia-sia juga di sini
Bagi yang penakut memakainya ini

Bahawa seseorang yang berani
Dibangsakan teras di dalam wathani⁴⁰

Perasaan rindu itu bertambah kuat kerana beliau tidak mempunyai anak.⁴¹ Namun demikian, beliau amat sibuk pada siang hari kerana melayan tetamu suaminya, selain daripada saudara mara dan sahabat handai sendiri. Sekiranya demikian, menyakini beliau lebih banyak mengarang pada sebelah malam sampai ke pagi memang berasas. Ini bukan sahaja sudah terbayang daripada petikan yang dikutip tetapi juga daripada nukilan berikut dalam *Syair Khadamuddin*:

Tengah malam nyata sempurna
 Ayam berkokok menderu bahna
 Menambah hatiku gundah gaulana
 Mengenangkan bangsa hamba yang hina

Bulan pun terang bersinar cahaya
 Menyuluhi alam serta dunia
 Berkilatan daun-daun disinari dia
 Dituliskan syair seberapa daya ⁴²

Selepas mengarang, Raja Aisyah menyuruh orang lain menyalin semula karya beliau.⁴³ Adalah menarik melihat Raja Aisyah hanya mengarang dan tidak menyalin seperti yang dilakukan Muhammad Bakir atau Abdullah Munsyi.⁴⁴ Kerja menyalin itu memang sukar oleh kerana setiap perkataan terpaksa ditulis dengan lidi kabung atau bulu ayam atau pena celup sebelum adanya mesin taip, pemadam, lebih-lebih lagi komputer. Memandangkan manuskrip asal bekas tangan Raja Aisyah belum dijumpai sementara kelima-lima versi manuskrip *Hikayat Syamsul Anuar* didapati sudah ditokok tambah dan mempunyai kelainan masing-masing, pendapat Amin Sweeney bahawa sesebuah karya manuskrip yang ditatapi sekarang ini merupakan hasil usaha bersama daripada pengarang dan penyalin itu didapati berasas.⁴⁵ Perkara itu bukan sahaja kerana sumbangan masing-masing suara perseorangan tidak dinyatakan, tetapi juga sukar dibezakan seperti yang telah dibincangkan Minnis⁴⁶ dan Bruns.⁴⁷ Namun demikian, seolah-olah terdapat semacam keinsafan di kalangan penyalin *Hikayat Syamsul Anuar* tentang tanggungjawab mereka, lebih-lebih lagi tentang fungsi pengarang asas. Masing-masing penyalin tidak menurunkan nama mereka, walaupun memang lazim dewasa itu penyalin menurunkan nama masing-masing. Mereka pasti tahu Raja Aisyah adalah pengarang asal dan amat menghormati hak cipta beliau. Ini bermakna juga bahawa konsep hak cipta moden sudah mulai tumbuh dan dihormati sebagai perkara yang serius. Di sini kita menyaksikan operasi seni pengurniaan karya individu kepada pengarang asal yang merupakan sebahagian daripada keseluruhan fungsi pengarang yang diperkatakan Foucault.⁴⁸ Raja Halimah juga melihat seorang perempuan muda, Cik Kak dipanggilnya, selalu datang dan pergi kerana menghantar buku kepada Raja Aisyah dan sebaliknya. Adakah pengaliran buku dua hala itu satu pertanda bahawa Raja Aisyah juga sudah terlibat dalam penyewaan atau peminjaman karya-karya? Hal itu sudah wujud di kalangan sastera peranakan Cina di Indonesia⁴⁹ dan telah dilakukan Muhammad Bakir.⁵⁰ Kemungkinan Raja Aisyah meminjam buku dari tempat yang lain memang ada, memikirkan beliau memang suka membaca dan mungkin sudah biasa meminjam buku daripada Khutub Khanah Marhum Ahmadi yang telah ditubuhkan oleh Raja Muhammad Yusuf yang terletak di Masjid Raya di Pulau Penyengat dahulu, lagipun beliau tidak dapat membawa banyak buku ketika melarikan diri dari Pulau Penyengat. Kemungkinan penyewaan seperti

yang dilakukan Muhammad Bakir itu juga dilakukan beliau sukar dinafikan memikirkan cara tersebut juga merupakan sumber pendapatan yang baharu yang diperlukan beliau setelah kematian suaminya. Daripada kolofon *Hikayat Syamsul Anuar* versi Museum Kuala Terengganu, ternyata bahawa penyewaan 'buku' sudah berkembang menjadi semacam perniagaan. Walau bagaimanapun, setelah buku mulai dipandang sebagai barangan komersial⁵¹ dan pengarang dipandang sebagai ejen pengeluarannya, tafsiran masyarakat Melayu dewasa itu terhadap pengarang telah menjadi lebih dekat kepada konsep pengarang asas dengan sebahagian fungsi pengarang dimainkan pengarang sendiri, manakala sebahagian yang lain diberi oleh masyarakatnya.⁵² Memandangkan tidak ada karya beliau yang telah diterbitkan sepanjang hayat beliau - kerana *Syair Khadamuddin* hanya diterbitkan oleh Matbaah al-Ahmadiyah di Singapura pada 1927, iaitu dua tahun selepas beliau meninggal dunia dan jilid pertama *Hikayat Syariful Akhtar* (satu-satunya jilid daripada hikayat ini yang diketahui pernah dicetak) hanya diterbitkan di Singapura pada 1929 ternyatlah bahawa apa yang berlaku pada Raja Aisyah itu berbeza dengan situasi Syed Sheikh al-Hadi. Raja Aisyah tidak menikmati pembayaran 'royalti' daripada penerbit, sedangkan Syed Sheikh yang aktif dalam penerbitan dan menerbitkan karya-karyanya termasuk *Hikayat Taman Cinta Berahi* atau *Hikayat Mahir Affandi dengan Iqbal Hanum* telah menggunakan pembayaran royalti untuk menubuhkan syarikat penerbitan sendiri.⁵³ Namun, perkara yang menarik dan yang sama-sama dinikmati mereka berdua ialah semenjak adanya alat percetakan (lebih-lebih lagi dengan munculnya penerbit, pencetak dan pengedar yang memainkan peranan mereka masing-masing) imej mereka sebagai pengarang asas amatlah jelas kerana martabat dan hak mereka yang khusus dan istimewa "sudah terjamin".

Menurut penyelidikan Hamini Mariati,⁵⁴ Raja Aisyah juga telah mengarang *Syair Seligi Tajam Bertimbang* bersama-sama Ibu Zain (nama sebenarnya Zainun bt. Sulaiman 1905-1981) yang telah mula menulis semenjak usia 16 tahun. Karya ini telah didokumentasikan oleh Za'aba⁵⁵ buat pertama kali sebagai hasil seorang pengarang wanita yang memakai nama samaran Cik Wok Aminah. Za'aba juga telah mengulas karya itu sebagai bersifat didaktif dengan tema mengenai kerukunan hidup keluarga. Persoalannya sekarang ialah selagi naskah asal karya ini belum dijumpai untuk dikaji, ulasan Za'aba itu sukar dipertikaikan. Selain itu, kita juga tidak pasti tentang sifat dan jenis kerjasama di antara kedua-dua wanita tersebut. Kita tidak pasti sama ada hubungan kerjasama mereka itu sebagai rakan usahasama (collaborator) atau sebagai guru-murid (master-disciple). Namun, mungkin oleh sebab karya itu hasil kerjasama, mereka berdua memilih nama samaran yang berkecuali sifatnya, dan masing-masing tidak menuntut hak cipta secara peribadi. Walau bagaimanapun, penggunaan nama pena yang merupakan satu lagi aspek penyamaran kepengarangan wanita memang biasa pada mereka berdua. Raja Aisyah pernah menggambarkan diri sebagai Afandi Hakim atau Sabariah. Penyamaran juga bukanlah suatu hal yang asing pada Ibu Zain kerana beliau pernah juga menggunakan nama samaran

seperti Zinatun al-Nadharah dan Zainah al-Nadharah dalam karya-karya beliau. Itulah sedikit gambaran tentang kisah hidup Raja Aisyah di Singapura sehingga beliau meninggal dunia pada 1925(?)

Sehingga kini, belum lagi ada kajian tentang kisah hidup beliau dari usia kecil sampai umur 30 tahun di Pulau Penyengat. Maklumat itu cuma dapat direkonstruksi sebahagian besarnya daripada *Hikayat Syamsul Anuar* kerana karya itu juga bersifat cenderung mengekspresikan diri beliau dan selebihnya terlukis daripada maklumat Raja Halimah. Gambaran pertama tentang Raja Aisyah setelah membaca *Hikayat Syamsul Anuar* setebal 1067 muka surat, *Syair Khadamuddin* yang mengandungi 1483 rangkap syair dan *Hikayat Shariful Akhtar* (sebanyak 25 jilid buku latihan sekolah rendah dan masih dalam bentuk naskah di Museum Kuala Terengganu) membuktikan bahawa beliau amat rajin, tabah dan berdisiplin. Sifat-sifat itu disetujui Raja Halimah yang juga mengatakan bahawa tuannya juga antara lain berpandangan optimistik, keras hati, suka membaca, kuat beriman, bersikap individualistik dan yakin pada diri. Sebagai pembantu rumah kepada Raja Aisyah, Raja Halimah mendapati tuannya jarang keluar rumah; sebaliknya, suka berkurung dalam biliknya samada membaca atau mengarang, dari siang berganti malam. Tabiat itu sebenarnya sudah dipupuk beliau semenjak kecil lagi. Beliau telah menjadikan buku teman beliau waktu suka dan duka, marah dan sedih, siang dan malam seperti yang terakam dalam petikan-petikan yang berikut:

i Maka Syamsul Anuar pun menyingkap tirai itu perlahan-lahan. Didapatinya isterinya membaca *Kitab al-Adab* serta menghuraikan maflumnya hingga sampai kepada anak isteri dan suaminya.⁵⁶

ii Kemudian mengambillah ia akan *Kitab Washul Muluk* lalu menelaah.⁵⁷

iii Maka Malkatul Badrul Muin pun tiada terkira-kira rasa hatinya hingga tunduklah ia mendiamkan dirinya. Beberapapun dipujuknya oleh Syamsul Anuar hendak dibawa beradu, tiada juga ia mahu. Maka mengambilnya ia akan kitab yang hadir di situ. Lalu ia mentelaah dan tidaklah ia menghiraukan akan segala perkataan perlakuan Syamsul Anuar itu. Maka Syamsul Anuar pun tiadalah terbiasa rasa hatinya. Titahnya, "Silalah nyawaku baca kuat-kuat sedikit, serta takbirkan supaya boleh abang menumpang mendengar. Jangan mahkota abang saja alim. Abang pun hendak alim juga ..."⁵⁸

iv ... di malam larut, maka duduklah ia mentelaahkan kitab itu sambil bertelekuk akan tangannya kepada lututnya⁵⁹

v Syahadan manakala mendengarlah Malikatul Badrul Muin akan perkataan Syamsul Anuar itu, maka menundukkanlah ia akan hulunya dengan melakukan tiada mendengar sekali-kali akan perkataan suaminya itu. Dan mengambillah ia akan kitab yang ada di situ dan mentelaahlah ia dengan tidak menghiraukan segala kelakuan suaminya.⁶⁰

vi Syahadan kata yang empunya cerita adapun Malikatul Badrul Muin daripada hari ia

turun hingga sampai tujuh hari dan tujuh malam tiada ia mahu naik ke atas peraduannya itu. Bangun pun ia tiada. Dan tiada ia keluar daripada peraduannya itu melainkan pada ketika sembahyang. Hal keadaan tiada ia berkata jua pun. Dan tiada ia santap akan sesuatu makanan atau minuman barang sedikit jua pun. Tetapi adalah ia berbaring-barang dengan menelaah beberapa kitab yang hadir di sisinya kerana menahani akan murkanya. Dan telah berulanglah raja permaisuri memujuk akan dia ...⁶¹

Keasyikan membaca itu telah meletakkan batu asas kepengarangan beliau dengan kukuh sekali. Hal ini bersebabkan bahawa pengarang dalam tradisi retorik perlu banyak mengetahui dan mempunyai kebijaksanaan turun-temurun, selain daripada mempunyai wawasan yang baharu. Yang lama itu berguna untuk memberi pedoman dan petunjuk, manakala yang baharu itu membawa sastera dan masyarakat maju ke depan. Keunikan karya sastera masa itu ialah penggandingan kebijaksanaan lama dengan wawasan yang baharu. Kesemua itu telah membantu mencirikan kesusasteraan tradisional baik di Eropah ataupun di Alam Melayu.

Selain daripada diketahui bahawa beliau telah mula mengarang semenjak usia belasan tahun, Raja Aisyah mungkin pernah menjadi semacam 'guru' atau 'pengajar' di istana. Hal itu terbayang dalam petikan ini:

Tiap-tiap lepas sembahyang subuh, mengajarlah ia akan ahlinya sekalian di dalam mahligai itu.⁶²

Juga daripada petikan tersebut, kita bukan sahaja mengetahui bahawa Raja Aisyah pernah melakukan kerja yang lain daripada tugas-tugas wanita biasa - mengurus rumahtangga, mengasuh anak-anak - malahan mengetahui sifat beliau yang lain: kuat beribadat dan berdisiplin. Perilaku dan gaya hidup itu, yang disahkan Raja Halimah⁶³ yang telah menjadi landasan hidup beliau itu juga sudah terbentuk semenjak kecil lagi. Petikan yang berikut boleh memperkukuhkan maklumat tersebut:

*Tiap-tiap lepas sembahyang subuh, mengajarlah ia akan ahlinya sekalian di dalam mahligai itu. Kemudian daripada itu, beristirahatlah masing-masing. Pulang ke tempatnya. Masuk waktu zohor, berhimpunlah pula sembahyang berjemaah. Telah selesai daripada itu, keluar pula bermacam permainan. Masuk waktu asar, berhentilah pula sembahyang asar. Dan lepas sembahyang isak, membaca Quran kira-kira satu jam. Berhentilah masing-masing masuk menelaah sampai tidur.*⁶⁴

Yang istimewa pada beliau ialah semua kerja sudah ditetapkan giliran masing-masing disertai jumlah masanya. Beliau juga mahu orang lain mencontohinya: patuh menjaga waktu. Sekiranya tidak bernasib baik seperti dalam hidup beliau, inilah keunggulan yang diidamkan kerana pengarang bukan sahaja mengekspresikan kenyataan tetapi juga apa yang dihajati.⁶⁵ Lihat petikan yang berikut:

Silalah abang mengaji dengan Seri Paduka adinda ini. Kekanda berizin adinda di dalam setiap hari satu jam. Permulaan mengajar pukul delapan pagi sampai pukul sembilan berhenti. Demikianlah adinda tetapkan. 'Tiada boleh lebi'.⁶⁶

Cara hidup yang berdisiplin itu menjadikan hidup beliau amat tertib dan teratur, seperti yang terbayang dalam petikan yang berikut:

Tiadalah ia melakukan pekerjaan gopoh dan hina.⁶⁷

Banyak membaca dan tahu menghargai masa dengan dilengkapi latar belakang keturunan beliau seorang bangsawan yang dihormati, membuat beliau sudah bersedia daripada segi fizikal, mental dan psikologi untuk membuat kerja yang dikehendaki, termasuk mengarang dengan penuh yakin dan cekal.

Raja Aisyah tidak pernah menyatakan kesusahan daripada segi fizikal, mental atau psikologi ketika mengarang, berbanding dengan Pehin Siraja Khatib yang diarah untuk mengarang *Syair Yang DiPertuan*:

Hatam syair hatamlah madah
 Hatam di dalam hatiku gundah
 Karang-mengarang bukannya mudah
 Siang dan malam tunduk tengadah.⁶⁸

Sementara itu perlu dijelaskan bahawa rintihan tentang kesusahan yang terdapat di kolofon *Hikayat Syamsul Anuar*⁶⁹ itu bukan daripada Raja Aisyah, tetapi daripada penyalin lain yang tidak menyebut namanya. Lihat sedutan berikut yang diambil daripada manuskrip yang tersebut itu:

Sungguhpun tampak senang menyurat
 Tetapi sangat merasai berat
 Lenguh segala tulang dan urat
 Demikianlah tuan beta ibarat

Terkadang naik pening kepala
 Penat meniarap terbangkit pula
 Bergilirkan penat anggota segala
 Terkadang terhunjur terkadang tersila

Hendak menyudah ini hikayat
 Rata dicari terlalu payah
 Segala sahabat hamba menghayati
 Suruh meminjam ini riwayat

Rintihan seumpama itu cuma terdapat di kolofon dalam naskah itu. Daripada perkara ini dan keterlibatan beliau dalam kerja mengarang semenjak usia belasan tahun di Pulau Penyengat sehingga selepas kematian suami, terbuktilah bahawa

Raja Aisyah adalah pengarang wanita yang mempunyai kegigihan dan ketabahan yang luar biasa. Kesemua faktor itu menjadikan beliau seorang pengarang wanita yang paling prolifik dari Riau-Lingga. Beliau telah meninggalkan empat buah karya berbanding dengan pengarang wanita lain yang sudah mengundurkan diri setelah meninggalkan sebuah dua karya. Beliau juga bukan sahaja merupakan pengarang yang terakhir daripada Riau-Lingga, tetapi juga masih terus mengarang selepas merantau ke Singapura. Walaupun sezaman dengan Kartini (1879-1904) dan Muhammad Bakir, misalnya, Raja Aisyah mungkin cuma mengenali Syed Sheikh al-Hadi (1867-1934), pengarang dari luar Pulau Penyengat. Perkenalan itu berpunca daripada peristiwa Syed Sheikh al-Hadi dihantar orang tuanya ke Pulau Penyengat untuk berguru dengan Raja Ali Haji ketika berusia 14 tahun. Raja Aisyah amat 'kesunyian' kerana tidak mempunyai teman yang tertentu. Di antara sebab-sebabnya ialah kegiatan menulis itu kegiatan peribadi dan agak individualistik sifatnya. Tidak kurang pentingnya ialah pandangannya tentang hal-hal sosial mungkin terlebih jauh ke hadapan. Sebab yang penting sekali ialah beliau seorang wanita, lebih-lebih lagi seorang janda selepas kematian suaminya. Kita akan mengkaji keterasingan itu dengan keinginan beliau terhadap kebebasan dalam huraian selanjutnya.

FAKTOR-FAKTOR TAMBAHAN PEMBENTUKAN RAJA AISYAH SEBAGAI PENGARANG

Terdapat banyak faktor yang membentuk seseorang individu menjadi pengarang. Faktor-faktor itu ada yang bersifat peribadi (seperti bakat semulajadi dan minat), faktor sosial (seperti tradisi keturunan dan pengasuhan keluarga) dan juga kesesuaian kerja mengarang. Kesemua faktor-faktor itu tidak boleh dikaji secara berasingan, tetapi terbentuk bersama-sama kerana saling melengkapi di antara satu dengan yang lain.

Walaupun kelahiran Raja Aisyah sebagai pengarang boleh dianggap semacam suatu kesinambungan tradisi dalam keluarga bangsawan Riau-Lingga, tetapi keinginan beliau untuk mengekspresikan diri, di samping mendedahkan kepincangan sosial dan mengubah tanggapan orang ramai terhadap wanita bukan sahaja amat ketara, malahan membuat beliau berbeza dan istimewa berbanding dengan pengarang wanita Riau-Lingga yang lain. Sebelum Raja Aisyah, terdapat enam orang pengarang wanita Riau yang menceburkan diri dalam penulisan. Tiga orang daripada mereka itu daripada keluarga bangsawan Riau-Lingga. Mereka itu ialah Raja Zaleha (adik kepada Raja Ali Haji), Raja Safiah dan Raja Kalthum (anak-anak kepada Raja Ali Haji), sementara selebihnya tiga orang yang lain tidak mempunyai pertalian keluarga dengan beliau iaitu Salamah bt. Ambar, Khatijah Terung dan Badariah Muhammad Tahir.⁷⁰ Dalam konteks itu, bukanlah suatu perkara yang istimewa untuk Raja Aisyah menjadi pengarang kerana mobiliti sosial jarang berlaku dalam masyarakat feudal, lebih-lebih lagi pada kaum wanita. Victoria M. Clara van Groenendael dalam

kajiannya juga mendapati bahawa tradisi keluarga Jawa merupakan faktor penting dalam melahirkan bakat dalang di Yogyakarta dan Kesunanan.⁷¹ Pengaruh iklim keluarga Raja Aisyah, pendedahan kepada pembacaan hikayat dan pendendangan puisi semasa kecil seperti dibayangkan oleh *Hikayat Syamsul Anuar* seperti berikut:

Maka Badrul Muin pun masuklah ke dalam peraduannya, lalu beradu ditunggu oleh inang pengasuhnya, diulitkan biduan yang empat puluh yang sangat merdu bunyinya, suaranya, berserta begilir pantunnya dengan beberapa kias ibarat, bersahutan dan berbalas-balas. Demikianlah serta terdapat daripada kecilnya. Apabila hendak beradu Malkatul Badrul Muin itu, hadirilah biduan yang empat puluh itu memalu rebana serta bernyanyi dan berpantun sehingga cenderalah ia beradu.⁷²

Daripada petikan tersebut, jelas membuktikan bahawa Raja Aisyah membesar dalam zaman sastera manuskrip yang masih juga mempunyai unsur tradisi lisan yang kuat. Salah satu kesan daripada pendedahan itu ialah Raja Aisyah tertarik kepada cerita daripada 'sahibul hikayat' pantun, syair atau jenis puisi yang lain. Akan tetapi, kita tidak jelas samada beliau boleh menyanyi seperti Nyai Sri Mardusasi, penyanyi tembang jaya di Jawa. Yang pasti ialah beliau bukan sahaja boleh mengarang puisi secara spontan - menyelitkan pantun dan syair dalam *Hikayat Syamsul Anuar*, malahan telah mengarang dua buah karya dalam bentuk syair iaitu *Syair Seligi Tajam Bertimbal* dan *Syair Khadamuddin*. Kebolehan itu mempunyai kaitan dengan asuhan yang diterima dari inang pengasuhnya seperti yang telah dinyatakan dalam petikan tersebut. Petikan itu juga secara tidak langsung memberitahu bahawa istana di Riau-Lingga memang memberi perhatian yang serius kepada persoalan pendidikan/perguruan. Hal ini terbukti daripada guru dari tempat lain, termasuk Haji Abdul Wahab Siantan yang, telah didatangkan khas ke Riau untuk mengajar Raja Jaafar, Yang Di Pertuan Muda, semasa kecil.⁷³ Sementara itu, untuk mengejar ilmu, Raja Ali Haji serta isterinya, Daeng Menambun, telah pergi ke sekolah Belanda di Bukit Tinggi. Demikian juga putera dan puteri Sultan Abdul Rahman Muazzam telah dihantar berguru di sekolah Belanda di Bandung.⁷⁴ Sebahagian besar daripada proses pemodenan dan pembaratan yang dirasai di Nusantara dewasa itu juga datang daripada hubungan dengan orang Barat.

Satu hal lain yang menarik perhatian daripada petikan tersebut ialah Raja Aisyah telah dapat menghafal kata-kata yang indah, hujah yang bernas, bahasa yang tercanai dan lain-lain yang dianggap sebagai klasik dan perlu diketahui daripada 'empunya cerita' atau *auctores* masa silam setelah lama terdedah kepada tradisi pendendangan puisi dan pembacaan hikayat semenjak usia rebung lagi. Daripada 'latihan' yang kelihatan semacam pembelajaran melalui menghafal atau latihan tubi itu, beliau telah dapat membentuk tabung ingatan sendiri. Lambat laun beliau bukan sahaja mengetahui banyak cerita dan ungkapan tetapi mengetahui juga bagaimana cerita dan ungkapan itu boleh

disampaikan dengan sebaik-baiknya. Tabung ingatan dan pengetahuan lain itu memudahkan beliau mencari, lebih-lebih lagi menggunakan ungkapan dan cerita yang paling sesuai, tepat dan indah apabila mengarang. Pendek kata, tabung ingatan itu telah memberi keyakinan penuh kepada beliau bahawa kelancaran pengucapan beliau bukan sahaja sudah terjamin tetapi dapat diterima umum. Dasar etika kepengarangan tradisional yang tersebut itu telah beliau kaitkan dengan konvensi bahawa pengarang hanya memperkatakan yang baik, benar dan sedap pada tempat yang sesuai. Perkara ini boleh juga dirasai daripada kata-kata berikut:

Sebenarnya al-Fandi Hakim ini orang yang bijaksana. Tiada dikatakannya akan sesuatu perkataan melainkan yang hak dan sedap pada mendengarkan .⁷⁵

Walaupun mengarang bukanlah perkara yang baharu dikalangan wanita bangsawan, tetapi mungkin inilah kali pertama kita mengenalpasti adanya wanita menjadi pengarang dalam kesusasteraan Melayu tradisional. Sehubungan ini, Jane Spencer pernah mengatakan apabila membincangkan faktor-faktor sosial dan ekonomi dan lain-lain yang mendorong wanita menjadi pengarang di barat, beliau menyatakan bahawa mengarang itu merupakan sebahagian daripada tradisi wanita mengucap kesensitifan mereka.⁷⁶ Sementara itu, Laurenson telah mengkaji penglibatan wanita yang terpelajar dalam kerja mengarang itu lebih daripada sudut sosiologi.⁷⁷ Menurut beliau, kerja mengarang itu suatu tugas yang menyenangkan kepada wanita yang dibatasi kehidupan rumahtangga atau tidak mempunyai peluang untuk mendapat pekerjaan yang lain. Walaupun lebih ramai wanita menjadi guru dan wartawan sebagai kerja alternatif pada masa sekarang, namun kerja mengarang tetap menjadi tugas pilihan yang digemari wanita atas galakan suami mereka, lantaran pekerjaan mengarang dibuat secara sambilan ini boleh mendatangkan pendapatan tambahan. Daripada segi lainnya, kerja mengarang juga didapati amat sesuai untuk wanita memandangkan kegiatan itu boleh dilakukan di rumah sendiri, tanpa melibatkan orang lain. Dengan itu, terbebaslah wanita daripada pelbagai sekatan sosial yang dikenakan ke atas mereka semata-mata kerana perbezaan jantina.⁷⁸ Disebabkan nilai sosial tradisional yang mengongkongan, Nigel Phillips juga telah mendapati bahawa bilangan wanita yang menjadi tukang cerita di Sumatera sangatlah kecil.⁷⁹ Di sebaliknya, sebagai pengarang, wanita boleh menulis apa sahaja yang berlaku di rumahtangga serta hal-hal yang dekat dengan jiwa mereka sama ada dalam bentuk puisi, surat, cerpen atau lain-lain.⁸⁰ Diana Laurenson juga menambah bahawa wanita boleh memanfaatkan keadaan rumahtangga sebagai bahan mentah, malahan dapat mengubah keadaan yang mengongkong mereka menjadi peluang untuk membebaskan diri.⁸¹ Kesemua pendapat itu perlu ditinjau terutama dari segi bagaimana pengarang wanita itu mengimbangi di antara mengarang mengikut wacana tradisional dan wacana yang dikehendaknya. Sebagai pengarang yang bersikap individualistik dan ekspresif, Raja Aisyah

telah mengarang mengikut wacana keunggulan feminis dan pembebasan diri wanita dalam menyulamkan tema emansipasi wanita ketika memperkatakan hal-hal rutin yang dilakukan wanita. Tema dalam *Hikayat Syamsul Anuar* dan *Syair Khadamuddin* Raja Aisyah itu lain daripada isi buku *Perhimpunan Gunawan Bagi Laki-Laki dan Perempuan* yang dikarang oleh Raja Khatijah (isteri Raja Haji Abdullah) atau *Syair Nasihat Untuk Penjagaan Anggota Tubuh* yang dikarang Salmah Ambar (isteri Raja Haji Abdullah yang lain). Karya-karya pengarang wanita lain yang tersebut itu dikarang menurut wacana kewanitaan tradisional.⁸²

Sampai di sini ternyata bahawa motif-motif yang mendorong George Orwell mengarang seperti yang dinyatakan dalam makalah 'Why I write' (1970)⁸³ itu juga tertanam di jiwa Raja Aisyah, walaupun bukan sepenuhnya. Mula-mula sekali kita dapati bahawa Raja Aisyah tertarik hati untuk mengarang bukan sahaja kerana tidak mahu lagi menjadi pembaca yang pasif, tetapi juga kerana memikirkan bahawa mengarang itu mempunyai fungsi yang menguntungkan diri. Lihat petikan yang berikut:

Dan berhikayatlah ia dengan Syamsul Anuar dengan beberapa hikayat yang indah-indah dan yang menghilangkan dukacitanya dan meluaskan fikiran.⁸⁴

Pada beliau mengarang juga media yang paling sesuai untuk menyatakan perasaan dan kehendaknya, sama seperti motif pengarang wanita Inggeris, termasuk Lady Halkett, Duchess of Newcastle, Mary Penington dan Lady Fanshawe yang berdepan dengan kekacauan sosial akibat perebutan kuasa politik dan pergolakan masyarakat. Keadaan sosial yang tidak aman itu meninggalkan kesan yang kuat ke atas jiwa mereka, lantas mendorong mereka mengarang untuk mengekspresikan diri, selain daripada mencari identiti mereka sendiri.⁸⁵ Dilihat dalam perspektif itu, kerja mengarang pada Raja Aisyah bukan lagi semata-mata sebagai sumber hiburan dan pendidikan tetapi juga media mengekspresikan khasnya dan membela nasib wanita secara am. Untuk mencapai tujuan itu, beliau menunjukkan bahawa wanita melalui watak Afandi Hakim dalam *Hikayat Syamsul Anuar* mempunyai kebolehan yang sekurang-kurangnya setanding dengan kebolehan laki-laki. Ternyata Raja Aisyah mempunyai idealisme terhadap diri dan wanita dan ingin mengekspresikannya.

Beliau mempunyai motif ingin melihat perkara yang dikehendaki itu terlaksana dan motif mengubah tanggapan dan pandangan orang ramai terhadap wanita. Kedua-dua motif itu disebut sebagai 'historical impulse' dan 'political impulse' oleh Orwell.⁸⁶ Oleh kerana Raja Aisyah tidak diberikan kebebasan seperti Abdullah Munsyi, beliau tidak berani mengekspresikan diri secara berterus terang. Akibatnya, terdapat semacam toleransi yang menindas diri beliau dan selanjutnya membiakkan rasa kecewa, marah dan benci dalam hati beliau terhadap setengah kaum laki-laki seperti yang dirasai Kartini.⁸⁷ Dengan menjadikan dirinya sebagai pusat cerita, Raja Aisyah telah memainkan fungsi

pengarang sebagai asas mengekspresikan diri.⁸⁸ Oleh sebab beliau hanya menceritakan diri secara perlambangan, lebih-lebih lagi inginkan perubahan yang belum datang itu, maka karya-karya beliau bukanlah autobiografi yang formal seperti *Hikayat Abdullah*, tetapi autobiografi fiksiyen atau cereka. Pengekspresian diri Raja Aisyah itu sangat menarik. Pertama, karya-karya itu bukan merupakan transkripsi secara terus terang dan langsung tentang diri beliau. Imej, kisah hidup, emosi dan idea beliau itu telah ditekstualisasikan menjadi semacam fiksiyen. Setelah dikarang semula melalui tafsirannya tertakluk kepada wacana kewanitaan yang ada dan wacana feminisme yang dikehendaki, maka gambaran hidup Raja Aisyah dalam teks-teks itu berbeza daripada kisah hidup beliau yang sebenarnya di luar teks. Yang penting ialah cerita dalam teks itu telah dikembangkan menurut kehendaknya. Dengan kata lain, apa yang diceritakannya telah dikuasai beliau dengan sepenuhnya dan sedar. Di sini, nampak peranan beliau sebagai pengarang asas memainkan fungsi pengarang beliau. Kesemua itu menjelaskan kehadiran pengarang dalam teksnya yang menitikberatkan diri, emosi, deria dan kepuasan diri pengarang. Hal-hal itu juga adalah teras karya daripada pengarang yang bersikap individualistik dan berani mengekspresikan diri bermodelkan kepengarangan Romantis yang lahir daripada proses individualisasi.

Terdapat banyak faktor yang membezakan Raja Aisyah daripada pengarang wanita Riau-Lingga lainnya. Beliau berdiri di persimpangan jalan di antara kesusasteraan lama dan kesusasteraan baharu pada penghujung kurun yang ke 19 - sebenarnya merupakan sebahagian daripada pakej proses pembaratan, Raja Aisyah sudah menyaksikan sendiri perkembangan kesusasteraan Melayu menjurus ke arah kepengarangan yang berpusat pada diri. Tanda pertama ialah pencatatan nama pengarang sudah menjadi suatu tradisi baharu berikutan semakin lama semakin ramai pengarang Melayu sudah menurunkan nama dalam karya masing-masing. Pencatatan nama itu penting dalam konteks teori kepengarangan moden pada abad yang ke 20 ini dalam melindungi hak cipta pengarang di samping menjamin pembayaran royalti kepada pengarang atau warisnya. Walaupun ketiga-tiga isu itu tidak semestinya sudah dirasai semua pengarang Melayu Riau-Lingga dewasa itu, tetapi keinginan pengarang bangsawan Melayu Riau-Lingga mahu juga menonjolkan diri memperlihatkan perkembangan keinsafan baharu menjurus ke alam individualisasi. Mencatatkan nama menjamin publisiti apabila karya sudah tersebar luas. Publisiti itu sumber lahirnya kemegahan diri dan kepuasan yang istimewa yang tidak mungkin didapati daripada membuat pekerjaan yang lain. Mungkin inilah juga motif yang mendorong bangsawan di barat melibatkan diri dalam kerja mengarang pada masa lampau.⁸⁹

Selain itu, keruntuhan sistem penaungan di istana juga merupakan penyebab tambahan semakin lama semakin ramai pengarang Melayu dewasa itu menjadi individualistik atau telah mendorong mereka berusaha untuk mencari kepuasan, kemegahan dan identiti baharu. Gambaran mereka, termasuk Raja

Aisyah, yang tidak lagi menunjukkan imej pengarang tradisional sebagai hamba berbakti kepada raja dan tidak lagi dikehendaki meleburkan identiti kerana sanksi istana itu membuat mereka lebih berani mengekspresikan diri.⁹⁰ Perkembangan tersebut mempunyai kaitan dengan proses individualisasi yang berlaku dengan hebatnya pada Zaman Peralihan Pembaratan pada kurun yang ke 19 di Nusantara. Dalam konteks ini, ingin ditambah bahawa perkembangan pembebasan diri itu telah juga menguntungkan jurutulis dan pengarang lain disamping menguntungkan pengarang yang bersikap individualistik yang mempunyai idealisme dan tidak berdiam diri. Keuntungan yang dimaksudkan itu ialah mereka dapat menjual karya yang disalin kepada pegawai penjajah Inggeris dan Belanda yang sedang ghairah mengumpul bahan-bahan kesusasteraan dan kebudayaan di Alam Melayu pada dewasa itu. Sekilas pandang faktor wang dan motif mencari nama telah bergabung di antara satu dengan yang lain dalam memberikan kepuasan kepada mereka. Gejala tersebut menepati kata-kata Heller:

The motives of money and fame were combined in self-realization and self-enjoyment.⁹¹

Sementara itu perlu dinyatakan juga bahawa Raja Aisyah mempunyai masa yang cukup untuk mengarang. Beliau tidak mempunyai anak selain daripada hakikat beliau mempunyai pembantu rumah, maka tidaklah dihadapi konflik di antara tugas mengurus rumahtangga dan mengarang.⁹² Mungkin itulah juga salah satu sebabnya pengarang wanita Riau-Lingga lainnya, seperti Raja Zaleha, tidak seprolifik seperti Raja Aisyah.

Walau bagaimanapun, peranan Pulau Penyengat sebagai pusat doktrin fundamentalisme Islam dan idea reformasi Islam di Asia Tenggara⁹³ telah juga memainkan peranan yang penting dalam membentuk Raja Aisyah sebagai pengarang yang bersikap individualistik dan mempunyai idealismenya. Mula-mula sekali perlu diketahui bagaimana idea reformasi Islam yang bermula di negara-negara Arab itu tersebar ke Kepulauan Riau-Lingga. Penyebaran itu berlaku melalui beberapa cara, termasuk orang Riau sendiri yang membawa balik idea reformasi Islam itu setelah mendapat pendidikan di Kaherah dan Mekkah selain daripada kerja penulisan serta penterjemahan teks yang dilakukan pengarang Riau. Para pembesar Riau-Lingga, termasuk Raja Haji Abdullah, Raja Ahmad dan Raja Ali Haji pernah mendapat pendidikan di Mekkah setelah menunaikan fardhu haji; selain daripada Raja Ali Kelana dan Tengku Uthman, di antara beberapa orang pengarang dan cendekiawan yang telah dihantar untuk belajar di Kaherah.⁹⁴ Semasa belajar di situ, mereka tertarik kepada Gerakan Fundamentalis yang diasaskan Muhammad bin Abdul Wahab (1703-1791), selain daripada terpengaruh dengan fahaman Pan Islamisme yang diasaskan Syed Jamaluddin Al-Afghani (1839-1897) dan Gerakan Perubahan yang dipelopori Sheikh Muhammad Abduh (1849-1905). Setelah berada kira-kira setahun di Mekkah, Raja Haji Abdullah membawa alim ulama, termasuk Tuan

Syahabudin dan Sheikh Ahmad Jibrati ke Riau.⁹⁵ Sementara itu, Tarekat Nasyahbandiah yang dimulakan oleh Sheikh Ismail di Riau telah juga memainkan peranan yang penting dalam kegiatan intelektual Islam. Perkembangan yang lebih menarik lagi ialah ceramah alim ulama, kerja penulisan dan penterjemahan teks didaktik yang dilakukan pengarang bangsawan Riau-Lingga sendiri telah juga membantu melahirkan bukan sahaja ajaran Islam yang dikehendaki, tetapi juga suasana pemodenan Islam.⁹⁶ Raja Ali Haji, misalnya, mempunyai pandangan tentang perubahan dan pemodenan yang berbeza daripada yang dipunyai Abdullah Munsyi. Pada Raja Ali Haji, nilai dan pandangan dari barat itu akan mengancam masyarakat Melayu manakala Abdullah Munsyi telah menerima pengaruh barat dengan senang. Oleh itu, Raja Ali Haji menggesa pembacanya berpegang teguh kepada ajaran ugama Islam, mengenal Tuhan, diri, dunia dan akhirat serta menegakkan lima rukun Islam melalui *Tuhfat al-Nafis* (1865), *Thamat al-Mahama* (1857), *Intizam Al-Wazaif Al-Muluk* (1857) dan *Gurindam Dua Belas* (1847). Perkembangan yang berlaku dewasa itu juga boleh dipandang sebagai reaksi bangsa Melayu dalam menangani dua perkembangan yang berlainan dalam masa serentak: pertama, perlunya berpegang teguh kepada ajaran Islam untuk membersihkan diri dan menjadi umat yang mulia dan kedua kerana keperluan mempertahankan diri dalam menangani hubungan dengan kuasa penjajahan dari Eropah. Namun, proses reformasi Islam itu juga telah menggalakkan defeudalisasi. Hal ini jelas dilihat dalam *Tuhfat al-Nafis* kerana Raja Ali Haji didapati telah menolak falsafah yang mengatakan bahawa segala-galanya itu hanya berdasarkan takdir dari Tuhan dan manusia hanya menyerah.⁹⁷ Di sini kita dapati bahawa Raja Ali Haji, di antara bangsawan Melayu yang lain, telah menegaskan pentingnya kepercayaan kepada diri sendiri. Besar kemungkinan juga Raja Aisyah yang memang suka membaca itu sudah terpengaruh atau mendapat ilham untuk mengekspreskan diri selain daripada memperkatakan hak, status dan emansipasi wanita yang memang menjadi perkara yang hangat diperkatakan di Kaherah dan Makkah. Tema seperti itu juga terdapat dalam karya yang ditulis oleh pengarang bangsawan dan cendekiawan Riau-Lingga yang lain.

SUMBANGAN RAJA AISYAH SULAIMAN SEBAGAI PENGARANG

Kekaguman kami Raja Aisyah terletak pada kebolehan beliau menggunakan kuasa pena untuk mengekspresikan pandangannya tentang emansipasi wanita. Beliau mengetahui bahawa pembebasan dan reformasi yang menguntungkan wanita itu sukar dicapai dengan melawan kaum laki-laki secara terbuka. Oleh itu, beliau membayangkan perkara yang patut untuk wanita dan menggambarkan perempuan yang mempunyai sifat-sifat laki-laki itu sebagai contoh wanita jenis baharu yang dikehendaki. Sebab beliau berbuat demikian bukan sahaja agar fungsi pengarang beliau tidak dicabar dalam konteks budaya semasa, tetapi juga disebabkan hakikat bahawa wanita secara tradisional memang

lebih susah daripada laki-laki dalam menonjolkan kepentingan mereka secara terbuka dan terus terang. Walaupun apa yang diinginkan itu hanya wujud dalam fantasi beliau, namun menggunakan watak laki-laki sudah membayangkan bibit psikologi tentang adanya sifat pemberontakan dalam diri pengarang wanita feminis seperti yang telah ditunjukkan pengarang feminis Inggeris, termasuk Curren Bell, George Eliot dan George Sand.⁹⁸ Sebab lain wujudnya penyamaran atau sikap ketidak-terbukaan pada Raja Aisyah juga ialah kerana beliau seorang wanita. Tambahan pula kebebasan individu belum lagi menjadi hak atau sebahagian daripada hidup orang Melayu dalam masyarakat feodal pada abad 19/20, walaupun mereka sudah mulai mengalami proses defeudalisasi.

Dalam proses defeudalisasi dan individualisasi akibat pengaruh pembaratan yang semakin lama semakin bertambah kuat dewasa itu, konsep kebebasan, kemerdekaan, radikalisme, individualisme, egoisme dan autonomi mungkin merupakan perkara yang baharu kepada setengah pengarang. Akan tetapi tidaklah demikian halnya kepada orang Melayu yang sudah mempunyai hubungan dengan pegawai penjajah Inggeris atau Belanda.⁹⁹ Abdullah Munsyi, misalnya, sudah diberikan kebebasan dan autonomi oleh tuannya (orang Inggeris). Oleh itu, seharusnya individualisme pada Raja Aisyah itu lebih berupa radikal, tetapi sebaliknya ia lebih bersifat penyertaan pada Abdullah Munsyi. Oleh kerana sudah mempunyai kebebasan, Abdullah Munsyi berani mengkritik raja Melayu secara terbuka, tetapi kritikan Raja Aisyah disampaikan melalui perlambangan atau dilindungi di sebalik kutipan hadis. Namun demikian, Raja Aisyah paling keras dan lantang membuat protes sosial tentang perkahwinan yang diatur dalam *Hikayat Syamsul Anuar* dan perilaku laki-laki yang bermata keranjang dalam *Syair Khadamuddin*. Dalam perspektif itu, Raja Aisyah amat berbeza daripada pengarang wanita Riau-Lingga yang lain yang mengarang mengikut wacana wanita tradisional. Dalam konteks itulah juga sekiranya pengarang lain itu dicap moralis dalam ertikata ingin mendidik khalayak melakukan apa yang dikehendaki masyarakatnya,¹⁰⁰ tetapi Raja Aisyah telah menonjolkan diri sebagai moralis merangkap aktivis yang mempunyai idealisme dan wawasan memperjuangkan apa yang dihajatnya. Keistimewaan Raja Aisyah menjadi kentara apabila dilihat dalam konteks wacana feminis umum yang telah berkali-kali disentuh tadi dan yang sudah dibincangkan Elaine Showalter atau J. Spencer.¹⁰¹ Perkara yang penting dalam kajian kepengarangan ini ialah Raja Aisyah perlu dipandang sebagai pengarang asas dengan fungsi pengarang beliau sebagai pengarang yang bersikap individualistik kerana berani mengekspresikan diri.

Raja Aisyah telah dipotretkan sebagai pengarang yang bersikap individualistik dan pejuang emansipasi wanita. Kedua-dua imej itu bukanlah hasil daripada wacana pengarang Melayu tradisional. Beliau mengekspresikan bantahan terhadap kongkongan sosial ke atas kebebasan wanita bergerak dan bersuara di satu pihak manakala memperjuangkan emansipasi wanita di satu pihak yang lain. Namun demikian, imej feminis Raja Aisyah perlu dikaji dalam kekangan jantina wanita, kelas sosial, konvensi budaya dan kehendak khalayak

pada masa itu. Faktor-faktor itulah yang mendorong, malahan menentukan bagaimana Raja Aisyah mengarang dan juga bagaimana karya-karya beliau diterima masyarakatnya. Walaupun pembentukan Raja Aisyah sebagai pengarang itu merupakan titik individualisasi yang dialami beliau, tetapi individualisasi tidak membuat beliau memencilkan diri, lantas mengarang karya dalam kekosongan. Makna individualisasi itu lebih berupa pendorong beliau menggunakan daya cipta untuk cuba mengekspresikan diri dan cuba merealisasikan ideanya dan sekaligus menjadikan karya beliau berbeza daripada pengarang lainnya.

Ketokohan Raja Aisyah Sulaiman sebagai pengarang bukan sahaja kerana beliau telah mengakui mengarang *Hikayat Syamsul Anuar* dan *Syair Khadamuddin*, tetapi juga sebagai pengarang yang bersikap individualistik mengekspresikan diri lebih-lebih lagi dalam menyampaikan pesannya. Beliau telah maju setapak daripada pengarang wanita lain ke arah mengindividulisasikan diri kerana didapati lebih bebas dan berani mengekspresikan diri. Akan tetapi, sifat keindividuan Raja Aisyah dan kewibawaan karya-karya beliau harus dikaji dalam rangka wacana sosial yang sedia ada. Disebabkan Raja Aisyah Sulaiman terasuh kuat dalam tradisi Melayu-Islam yang tidak diberikan hak kebebasan dan kemerdekaan yang sudah memang menjadi sebahagian dalam hidup Abdullah Munshi yang hidup di kota Singapura yang kosmopolitan dan bertuankan orang putih, maka Raja Aisyah mendapati perlu memperkatakan kebebasan dan kemerdekaan sebagai faktor asas menuju emansipasi wanita. Dalam perspektif itu, sekiranya Abdullah Munshi berani melemparkan kritikan terhadap raja-raja Melayu dalam *Hikayat Abdullah* yang bersifat karya autobiografi dan lebih menekankan unsur realisme, tetapi Raja Aisyah Sulaiman mendapati perlu mengekspresikan diri membuat kritikan sosial secara perlambangan. Hasilnya, *Hikayat Syamsul Anuar* lebih berbau karya cereka walaupun mengandungi serpihan-serpihan kisah hidup beliau. *Hikayat Syamsul Anuar* dan *Syair Khadamuddin*, hanya boleh dikatakan sebagai autobiografi fiksi kerana imej Raja Aisyah dalam karya-karya tersebut tidak semestinya sama dengan diri Raja Aisyah yang sebenar. Imej beliau dalam teks-teks tersebut cuma hasil transkripsi atau tekstualisasi diri dengan emosinya serta hajatnya setelah melalui proses penulisan semula, tertakluk kepada wacana, wawasan, nilai estetik kesusasteraan dan konvensi kebudayaan yang ada. Akan tetapi adalah menarik untuk melihat imej dan perwatakannya koheren dalam kedua-dua buah karya itu. Sifat itu merupakan sifat intrinsik kepengarangan pada pengarang yang telah memainkan fungsi-fungsi pengarangnya.¹⁰² Ketokohan Raja Aisyah sebagai pengarang dalam perspektif sejarah perkembangan Kesusasteraan Melayu dapat juga dinilai daripada sumbangan beliau menjambatani dua zaman: mewarisi kepengarangan tradisional di satu pihak sementara memperkenalkan kepengarangan moden di satu pihak yang lain. Dalam perspektif sejarah itu, kesinambungan tradisi sastera Melayu tradisional tidak terputus di tangan beliau

yang merupakan pengarang yang terakhir daripada Riau-Lingga pada kurun yang ke 19 itu.

¹Abu Hassan Sham., 'Kelab Rusydiah: Sebuah Perkumpulan Cendekiawan Melayu Riau', *Dewan Masyarakat*, 17, 6 (1979), hlm. 36-38; Abu Hassan Sham, 'karya-karya yang berlatarbelakangkan Islam dari pengarang Melayu Riau-Johor sehingga awal abad kedua puluh, dlm. *Tradisi Johor Riau: Kertaskerja Hari Sastera 1983*, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, 1983; Virginia Matheson, 'Kemantapan Syair sebagai satu Genre dalam kesusasteraan Melayu dengan catatan khusus mengenai Syair Peperangan Pangeran Syarif Hashim (Penyengat 1870)', dlm. *Cendakia: Kesusasteraan Melayu Tradisional*, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, 1987, hlm. 123-177; *idem*, 'Suasana Budaya Riau dalam Abad yang ke-19: Latar Belakang dan Pengaruh', dlm. *Tradisi Johor-Riau: Kertaskerja hari Sastera*, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, 1983, hlm. 103-125; Virginia, Matheson, 'Pulau Penyengat: Nineteenth Century Islamic Centre of Riau', *Archipel*, 37 (1909), hlm. 153-172.

²Barbara Watson-Andaya, 'From Rome to Tokyo: The Search for anti-Colonial allies by the rulers of Kiau, 1899-1914', *Indonesia*, 24 (1977), hlm. 123-156.

³Hamidy, U.U., *Naskah Melayu Kuno Daerah Riau*, tanpa penerbit, Pekan Baru.

⁴Abu Hassan Sham., *Puisi-Puisi Raja Ali Haji*, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, 1993.

⁵Barbara Watson-Andaya & Virginia Matherson, 'Islamic Thought and Malay Tradition, the writings of Raja Ali Haji of Riau (c.a. 1809-c.a 1870)', dalam Antony Reid, D. Mair (peny.), *Perceptions of the Past in Southeast Asia*, Heinemann Educational, Singapore, 1979, hlm. 111.

⁶*Ibid.*

⁷Virginia Matheson, 'Questions arising from a Nineteenth Century Riau Shiar', *Review of Malaysian Indonesian Studies*, 17 (1983), hlm. 36.

⁸Lihat, *Hikayat Syamsul Anuar*, Naskah MS 90(a), hlm. 726.

⁹*ibid.*, hlm. 59.

¹⁰Za'ba, 'Modern Developments', *JMBRAS* 17, 3 (1940), hlm. 150.

¹¹Shamsuddin Kassim, 'Hikayat Shamsul Anuar', dlm. *Bunga Rampai Sastera Lama II: Rampaian Tiga Buah Hikayat Lama - Shah Kobat Lela Indera, Koris Mengindera dan Shamsul Anuar*, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, 1962, hlm. 133-207.

¹²Mohd. Yusof Md. Nor & Inon Shaharuddin Abdul Rahman, (peny.), *Rampaian Prosa Warisan*, Fajar Bakti, Petaling Jaya, 1986, hlm. 173-177.

¹³Harun Mat Piah, 'Hikayat Syamsul Anuar dan Raja Aisyah Sulaiman: Karya dan Pengarang dalam Tradisi Kesusasteraan Melayu klasik', Kertas kerja Seminar Antarabangsa Kesusasteraan Melayu, Kuala Lumpur, 29 Oktober - 1 November, 1989.

¹⁴Mohd. Taib Osman, 'Raja Ali Haji dari Riau: Apakah beliau seorang tokoh transisi atau pujangga klasik yang akhir sekali', *Dewan Bahasa* (Februari 1976), hlm. 67-89

¹⁵Choo Ming Ding, *Pengesanan Manuskrip Hikayat Syamsul Anuar*, Kertas kerja Seminar Manuskrip Melayu Di Perpustakaan Negara Malaysia, 20 Disember 1993.

¹⁶Barbara Watson-Andaya, 'From Rome to Tokyo'.

¹⁷Elain Showalter, 'Towards a Feminist Poetics', dlm. Many Jacobus L(peny.) *Women Writing and Writing about Women*, Croom Helm, London, 1979; Patrica Meyer Spocks., 'Selves in Hiding' dlm. Estellec Jelmek (peny.), *Women's Autobiography: Essays in Criticism*, Indiana University Press, Bloomington, 1980.

¹⁸Carolyn & Heilbrun, *Writing a Women's Life*, The Women's Press, London, 1989; Siegfried of Schmidt, 'Fictionality in literacy and non library discourse', *Poetics*, 9 (1980).

¹⁹Elizabeth Winston, 'The Autobiographer and Her Readers: From Apology to Affirmation', dlm Estelle C Jekwele (peny.) *Women's Autobiography: Essays in Criticism*, Indiana University Press, Bloomington, 1980, hlm. 95.

²⁰Petikan dari Chambert-Loir, 'Muhammad Bakir: A Batavian Scribe and Author in the Nineteenth Century', *Review of Malaysian-Indonesian Studies*, 18 (1984), hlm. 212-216.

²¹A.H. Hill (terj.), *Hikayat Abdullah: Abdullah bin Abdul Kadir*, Oxford University Press, Kuala Lumpur, 1970, hlm. 5.

²²Temubual dengan Raja Hamzah Yunus, Mac dan Ogos, 1990.

²³Lihat *Syair Khadamuddin*, 1987, hlm. 11.

²⁴Abu Hassan Sham, 'Karya-karya yang berlatarbelakangkan Islam.' *op.cit.*

²⁵Lihat, *Hikayat Syamsul Anuar*, hlm. 904.

²⁶Chambert-Loir, 'Muhammad Bakir', h. 52.

²⁷Lihat Hikayat Syamsul Anuar, MS 90(a), Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur.

²⁸Temubual dengan Raja Hamzah Yunus pada Mac 1990.

²⁹Barbara Watson Andaya, 'From Rome to Tokyo', h. 145.

³⁰Temubual dengan Raja Hamzah pada Mac 1990.

³¹Barbara Watson-Andaya, 'From Rome to Tokyo'.

³²*Ibid.*

³³Lihat, *Syair Khadamuddin*, hlm. 1-6.

³⁴*Syair Khadamuddin*, hlm. 13-14.

³⁵Temubual dengan Raja Hamzah pada bulan Mac 1990.

³⁶*Syair Khadamuddin*, hlm. 71.

³⁷Harun Mat Piah, 'Hikayat Syamsul Anuar', h. 18.

³⁸Dipetik dari Alan Swingewood, 'Theory' dlm. Laureuson, Dianna & Swingerwood, Alan (pnyt.), *The Sociology of Literature*, MacGibbon & Kee, London, 1971, hlm. vii-90.

³⁹Michael Foncault, 'What is an Author?' dlm. Josue V. Harari (pnyt.), *Textual Strategies Perspectives in Post-Structuralists Criticism*, Cornell University Press, Ithaca, 1979, hlm. 141-160.

⁴⁰*Hikayat Syamsul Anuar*, hlm. 8.

⁴¹Temubual dengan Raja Rahim dan Raja Halimah pada bulan Mac dan Disember 1990.

⁴²*Syair Khadamuddin*, hlm. 7.

⁴³Temubual dengan Raja Halimah pada bulan Disember 1990.

⁴⁴A.H. Hill (terj.) *Hikayat Abdullah: Abdullah bin Abdul Kadir*, Oxford University Press, Kuala Lumpur, 1970, hlm. 24.

⁴⁵Amin Sweeney, *Authors and Audience in Traditional Malay Literature*, Centre for South and Southeast Asian Studies, University of California, Berkeley, 1980.

- ⁴⁶A.J. Minnis, *Medieval Theory of Authorship, Scholastic literary Attitudes in the later Middle Ages*, Wildwood House, Alder Shot, England, 1984.
- ⁴⁷Gerald H. Bruns., 'The Originality of text in a Manuscript Culture', *Comparative Literature*, 32, 2 (1980), hlm. 113-129.48. Michael Foucault., *What is an Author?*
- ⁴⁹Claudine Salmon, *Literature in Malay by the Chinese of Indonesia: A provisional Annotated Bibliography*, Maison des Sciences, Paris, 1981.
- ⁵⁰Chamber-Loir, 'Muhammad Bakir'.
- ⁵¹E.U. Kratz, 'Running a lending Library in Palembang in 1886 A.D.', *Indonesia Circle*, 14 (1977), hlm. 3-12. I .Proud-foot, 'A formative Period in Malay book Publishing', *JMBRAS*, 59, 2 (1986), hlm. 101-132.
- ⁵²Michael Foncault, 'What is an Author ?'
- ⁵³Talib Samat, *Syed Syeikh al-Hadi: Sasterawan Progresif Melayu*. Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, 1992.
- ⁵⁴Haminih Mariati binti Warimin, 'Ibu Zain: Peranan dan ketokohan, Latihan ilmiah Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi, 1986, hlm. 61.
- ⁵⁵Za'aba, *Modern Developments*, hlm. 150.
- ⁵⁶*Hikayat Syamsul Anuar*, hlm. 789.
- ⁵⁷*Ibid.*, hlm. 939.
- ⁵⁸*Ibid.*, hlm. 77.
- ⁵⁹*Ibid.*, hlm. 311.
- ⁶⁰*Ibid.*, hlm. 782.
- ⁶¹*Ibid.*, hlm. 757-8.
- ⁶²*Hikayat Syamsul Anuar*, hlm. 821.
- ⁶³Temubual dengan Raja Halimah pada Disember 1990.
- ⁶⁴*Hikayat Syamsul Anuar*, hlm. 821.
- ⁶⁵Albert Rothenberg, 'Commentary on Creation and Interpretation', *New Literary History*, 15, 2 (1984), hlm. 397-410; Gottfried Gabriel, 'Fiction and Truth reconsidered', *Poetics*, II (1982), hlm. 541-551.
- ⁶⁶*Hikayat Syamsul Anuar*, hlm. 794.
- ⁶⁷*Ibid.*, hlm. 843.
- ⁶⁸Lihat *Syair Yang Di Pertuan*, hlm. 201.
- ⁶⁹*Hikayat Syamsul Anuar*, MS 1, Universiti Malaya.
- ⁷⁰Abu Hassan Sham, 'Karya-karya yang berlatarbelakangkan Islam'.
- ⁷¹Victorial M. Clara Van Groenendael, *The Dalang behind the Wayang: the Role of the Surakarta and the Yogyakarta Dalang in donesian-Javanese Society*, Foris, Dordrecht, 1
- ⁷²*Hikayat Syamsul Anuar*, hlm. 1
- ⁷³Abu Hassan Sham, 'karya-karya yang berlatarbelakangkan Islam'.
- ⁷⁴Temubual dengan Raja Hamzah dan Raja Mansor pada bulan Mac 1990.
- ⁷⁵*Hikayat Syamsul Anuar*, hlm. 144.
- ⁷⁶Jane Spencer, *The Rise of the Women Novelist: From Aphra Behin to Jane Auslen*, Basil Blockwell, Oxford, 1986, hlm. 96.
- ⁷⁷Diana Laurenson & Alan Swingewood (pnyt.) *The Sociology of Literature*, Moc Gibbon & Kee, London, 1971, hlm. 127.
- ⁷⁸Jane Spencer, 'The Rise of the Women Novelist ', hlm. 52.
- ⁷⁹Nigel Phillips, 'Tukang Sijobang: Story tellers of West Sumatra', *Archipel*, 20 (1980), hlm. 111.

- ⁸⁰Jane Spencer, *The Rise of the Women Novelist*, hlm. 22; Diana Laurenson, *The Sociology of Literature* hlm. 127.
- ⁸¹Diana Laurenson, *The Sociology of Literature* hlm. 127.
- ⁸²Sara Mills, *Discourses of Difference*, Routledge, London, 1991.
- ⁸³George Orwell, 'Why I Write', dlm. *Collected Essays, Journalism and letters of George Orwell*, Jld. 1, 1, Penguin Books, Harmonds worth, 1970.
- ⁸⁴*Hikayat Syamsul Anuar*, hlm. 757.
- ⁸⁵Paul Delany, *British Autobiography in the Seventeenth Century*, Routledge, London, 1969, hlm. 159.
- ⁸⁶George Orwell, *op.cit.*
- ⁸⁷Heather Sutherland, *The Making of a Bureaucratic Elite: The Colonial Transformation of the Javanese Priyayi*, Heinemann, Singapore, 1979, hlm. 48.
- ⁸⁸Michael Foucault, 'What is an Author?'
- ⁸⁹George Henry Lewes, *The Principle of Success in Literature*, Gregg International Publisher, Westhead, 1969, hlm. 2.
- ⁹⁰A. Teeuw, *Sastra dan Ilmu Sastra: Pengantar Teori Sastra*, Pustaka Jaya, Jakarta, 1984, hlm. 160.
- ⁹¹Agnes Heller, 'Individuality, Knowledge of Men, Self-knowledge, autobiography', dlm. *Renaissance Man*, Routledge, London, 1978, hlm. 200.
- ⁹²Temubual dengan Raja Hamzah, Raja Mansor, Raja Halimah.
- ⁹³Abu Bakar Hamzah, *Al-Imam: Its role in Malay Society, 1906-1908*, Pustaka Antara, Kuala Lumpur, 1991.
- ⁹⁴Abu Hassan Sham, *Puisi-Puisi Raja Ali Haji*, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, 1993.
- ⁹⁵*Ibid.*, hlm. 66.
- ⁹⁶Barbara Watson Andaya & Virginia Matherson, 'Islamic Thought and Malay Tradition: The Writings of Raja Ali Haji of Riau', hlm. 122.
- ⁹⁷Abu Hassan Sham, 'Karya-karya yang berlatar belakang Islam', hlm. 247.
- ⁹⁸Marry Englelon, *Feminist Literary Theory*, Basil Blackwell, Oxford, 1986, hlm. 49.
- ⁹⁹A. Wahad Ali; *The Emergence of the Novel in Modern Indonesian and Malaysian Literature: A Comparative Study*, Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur, 1991.
- ¹⁰⁰Agnes Heller, *Individually*, hlm. 206.
- ¹⁰¹Elaine Showaller, *Towards a Feminist Poetics; Jane Spencer, The Rise of the Women Novelist*.
- ¹⁰²Dugald Williamson, *Authorship and Criticism*, Local Consumption Publications, Sydney, 1989, hlm. 46.